

Csimpánz-álarcos gyermekjáték. Fotó: Elisabeth den Otter

Bábjátékos workshop Tanzániában

Balogh Géza

A BÁBJÁTÉK AFRIKÁBAN

A PUPPETRY INTERNATIONAL 2017 TAVASZI-NYÁRI SZÁMA

A 30 200 000 km²-es Afrika a Föld második legnagyobb kontinense. Népeség tekintetében is a második helyen áll 1,2 milliárd lakójával. Ezt a hatalmas területet mégis méltatlanul elhanyagolja a színház-történet. Még a tekintélyes nagy enciklopédiák többsége sem vesz róla tudomást. Vagy ha igen, együtt emlegeti az ausztráliai, óceániai és amerikai őskultúrák teatrális szokásaival, amelyekben a tánc és a maszkos játék fonódik össze a mágikus rítusokkal.

Az afrikai színháztársaság – ha szabad egyáltalán ilyen általánosításra ragadtatni magunkat – szorosan kötődik a valláshoz, különösen az animista kultuszhoz. A teatrális elemek a különböző vallási szertartásokban jelentkeznek. A vadászó-halászó, gyűjtögető népeknél általában megtaláljuk a totemisztikus táncokat és az állatok életének egyes mozzanatait bemutató játékokat.

Az afrikai földrész színháztársasága az Egyesült Arab Köztársaságban a legfejlettebb. Már a 19. században gyakran megfordultak olasz és francia társulatok Alexandriában és Kairóban. Az arab nyelvű színháztársaság 1869-ben kezdődött, amikor az első hivatásos színháztársulat megalakult. 1937-ben jött létre a kairói Nemzeti Színház, amely drámai és operai tagozattal működik. Marokkóban csak a 20. század harmincas éveiben honosodott meg a mai értelemben vett színháztársaság. Fejlődésére elsősorban a francia és az egyiptomi színház volt hatással.

Afrika bábjátékának története is kimarad az egyetemes bábtörténetek többségéből. Alighanem az első forrás, amely komoly figyelmet szentel a földrész bábjátékának, az a 2007-ben megjelent Bábművészeti Világenciklopédia, amely terjedelmes tanulmányt közöl a témából. Ebből megtudhatjuk, hogy a bábjáték sokkal régebbi múltra vezethető

vissza ezen a földrészen, mint a színházművészet többi területe. Azt is feltételezhetjük, hogy az árnyjáték Egyiptom felől érkezett Törökországba. Egy moszuli származású orvos, Mohammed ibn Danijel al-Masvili három árnyjátékszöveget jegyzett fel a 14. században. Ugyancsak ebből az időből maradtak ránk az első egyiptomi árnyfigurák: egy elefántot vezető harcos és egy zászlót tartó lovas.

A bábjáték is messzi időkre nyúlik vissza Egyiptomban. 1111-ben halt meg Ghazzali, a híres teológus, aki egyik művében rongyból készült és zsinórokkal mozgatott bábkőről számol be. Evlija Cselebi¹ is emleget 17. századi egyiptomi bábjátékosokat. 1774-ben egy német utazó, bizonyos Niebuhr olyan bábéledásról ír, amelyben a játékos a háttérfüggönybe vágott lyukakon át figyelte dróton mozgatott figuráit és a közönség reagálását. 1819-ben J. Mac Carthy tudósít egyiptomi marionettekéről. 1884-ben említik először Aragozt (egy-egy átiratok szerint Quaragos), mint plasztikus bábót, amely nyilván Karagöz árnyfigurájából alakult át.

A Tunisz területén megjelenő árnyjáték kialakulása viszont teljesen a török hatásnak köszönhető. Főhőse épp olyan szabad szájú, mint törökországi rokona, vagy Algériában és Líbiában megtelepedett hasonmása.

Nigéria bábjátékáról egy skót tengerésztiszt, Hugh Clapperton adott hírt Európa számára a 19. század elején. Útinaplójában említ egy marionett-előadást (?), amelyben egy hatalmas kígyó szerepel. Nem sokkal később egy francia utazó, Paul Soleiller egy „guignol”-játékot emleget, amelyben három báb a Niger folyóban fürdik. Több hasonló beszámólót ismerünk a 20. század elejéről, amelyek Mali, Niger és Nigéria területein látott bábos élményekről szólnak.

1 Evlija Cselebi (Evliya Çelebi 1611–1679) török utazó. 40 esztendő alatt bejárta csaknem egész Európa, a Közel-Kelet és Észak-Afrika országait. A látottakat tíz vaskos kötetben írta meg.

Bonono óriásai. Fotó: Heather Jeanne Denyer

Nama – a Hiéna – Maliban. Fotó: Elisabeth den Otter

Mncedisi Shabangu és Nonceba Constance Didi Csepangban. Fotó: Andrew Brown

A Puppetry International afrikai száma azonban nem a földrész báb történetét tárgyalja, hanem a jelen eseményeiből válogat. Andrew Periale szerkesztő szokásos bevezetője ezúttal is mentegetőzik: egy mindössze ötven oldal terjedelmű képes folyóirat nem vállalkozhat arra, hogy összefoglaló mérleget készítsen a hatalmas földrész eltérő kultúrájú, több mint ezer nyelven beszélő lakosságának bábjátásáról. Csupán a négy égtáj irányában elindulva ízelítőt próbál adni néhány olyan különlegességről, amelynek megismerése tovább gazdagíthatja ismereteinket az egyetemes bábművészet eszköztáráról.

Észak-Afrikában először a kesztyűsbáb honosodott meg. Az egyiptomi Aragoz feje fából van, nagy fekete szemei kifejezőek és kíváncsiak, és nevének csengése emlékeztet világszerte ismert török rokonára. Dr. Navil Baghat professzor majd ötszáz oldalas könyvet szentel az afrikai földrész legrégebbi bábfigurájának. Első nyomai már a 15. században megtalálhatók, és még a 17. században is rendkívül népszerű alakja volt a vásártereknek. A könyv szerzője egyértelműen Aragozt tekinti az arab népszínház első jelentős alakjának. Bradford Clark recenzens tömören ismerteti a könyv három nagy fejezetét, melyből az első az alak keletkezésének lehetséges körülményeit vázolja, a második a figura jellemének metamorfózisait elemzi, a harmadik pedig néhány jellegzetes Aragoz-bábjáték szövegekét közli.² Ehhez kapcsolódik Siraj Mohamed cikke, amely Aragoz késői leszármazottját, a marokkói Alargeozt mutatja be.

Nyugat-Afrikába a holland Elisabeth den Otter³ elvezetés élménybeszámolója vezet el, aki a Mali Köztársaság egyik kis falujába, Kirangóba invitálja

az olvasót. Kirangó hatezer lakosú falu a Niger folyó partján. Hat lakónegyedből áll. Két népcsoport tagjai, a bamananok és a bozók (vagy bosók) foglalkoznak bábjátékkal. A bamananok gazdálkodók, a bozók halászok. Együtt élnek és állatfigurákat ábrázoló különleges óriásbábokkal meg maszkokkal tartanak felvonulásokat. Hiéna, pelikán, bivaly, zsiráf, csimpánz és sok más, gyakran az életnagyságúnál jóval nagyobb méretű állatfigura látható a folyóparton rendezett látványos ünnepeken, amelyeken helyi legendákat játszanak el.⁴ A mande nyelvcsoporthoz tartozó bamanan nyelvet három millióan, a bozót tizenötezen beszélik az országban. Az óriásbábok mellett alkalmaznak továbbá mozgó paravánokat, amelyeken kesztyűsbábokkal játszanak. A megjelenített figurák között vannak mitikus állatok és emberi lények is. Némelyik megközelíti a tizenöt méteres magasságot. Az énekes-zenés felvonulásokat különleges hangszerek kísérik: dobok, xilofonok és más ütőhangszerek, antilopszarvból készített kürtök. A játékokban fontos szerepet töltenek be a rituális maszkot viselő táncosok.

Sok rokon vonást mutat a Malival szomszédos Burkina Faso különlegessége, az egyszerűen csak Les grandes personnes-nak, nagy figuráknak elnevezett énekes-táncos felvonulás. Heather Jeanne Denyer⁵ egy kisváros, Boromo óriásbábos látványosságait mutatja be. Az 1998-ban, a franciaországi Aubervilliers-ben (a Seine-Saint-Denis megyei település nem tévesztendő össze Párizs 17. kerületével) megalakult ernyőszerződés több kisebb művészeti csoportot foglal magában, amelyek Braziliában, Chilében, Mozambikban és Nyugat-Afrikában működnek. A francia Christophe Evette, szobrász és bábművész nevéhez fűződik az elnevezés, amelyet

2 Nabil Baghat: *Az egyiptomi Aragoz* (Egyptian Aragoz). Fordította Ahmed Abdullah, szerkesztette: Nadia El Kholy. Kairó, Egyiptom, The Supreme Council of Culture, 2012.

3 Elisabeth den Otter (1941) 1972 és 1979 között Leidenben folytatott kultúrantropológiai tanulmányokat. 1988 és 2003 között az amsterdami Tropenmuseum kurátora. 1996-ban nagyszabású kiállítást rendezett Ázsia és Afrika bábjaiból. 1990 óra rendszeres néprajzi kutatásokat végez Maliban. Webooldala: www.elisabethdenotter.nl

4 A YouTube-on található egy töredék a szerző által készített DVD-ből: *La fête des masques Bamanan de Kirango* (Mali). www.youtube.com/watch?v=AREsSXmsBbc

5 Heather Jeanne Denyer amerikai színháztörténész, tanár, dramaturg, műfordító, a City University of New York doktori iskolájának hallgatója. Disszertációjának témája *A nemiség és a szexualitás újradefiniálása a kelet-afrikai új-frankofón színházban* (Re-Defining Gender and Sexuality in New Francophone Theatre in West Africa).

„Rag Man”. Az atlantai Bábművészeti Központ gyűjteményéből

egy 1987-ben Burkina Fasóban tett látogatása ihletett. Utcaszínház ez is, mint Peter Schumann demonstrációi, még a bábok kivitelezése is sok közös vonást mutat a Bread and Puppet megoldásaival, annak ellenére, hogy Evette sohasem tanulmányozta közelebbről Schumann bábjait. Őt az afrikai teátrális népszokások hagyományai ragadták meg. Óriásainak szerkezete és mozgatásának technikája emlékeztet Schumann megoldásaira, ugyanakkor a figurák itt közelebb járnak a valósághoz meg az afrikai fafaragások ábrázolásához. A fejek és a kezek faragását azonban többnyire kasírozással helyettesíti, ami némileg megkönnyíti az óriásbábok kezelését. Így a naturalista ábrázolásmód mégis erőteljesen idézi a totemisztikus és misztikus vonásokat. A bábok testszerkezete vasból készül, amelyet a fő-mozgatók többnyire a testükre rögzítenek. Így sincs könnyű dolguk vele. Sonago Idrissa kovácsmester beavatta a cikkírókat a hatalmas,

húsz-harminc kilogramm súlyú figurák testi felépítésének fortélyaiba. A női figurák szoknyái elrejtik a játékosokat, a férfiak lába viszont belebújik a bábu hatalmas csizmájába. A kezeket rudakkal irányítják. A Les grandes personnes előadásait is, mint Afrika többi tradicionális bábelőadásait, zenekar kíséri. Dramé Bakova, a dobos irányítja a többi ütőhangszer, a *balafon* (ez egy fa-xilofon) és a többi különböző dob, a *tama*, a *dzsembé* és a *dumdum* megszólaltatóit. Fontos szerepet játszanak az asszisztensek is, akik nemcsak a bábok felvételénél és levetésénél segídeknek, de az esetleges technikai hibák elhárítása is az ő feladatuk.

A boromóiak 2003-ban bemutatott első előadásán, amely *A folyó* címet viselte, kétszáz közreműködő vett részt, akik közül többen máig aktív tagjai az együttesnek. 2005-ben készült *A nagy család*, amely már komoly társadalmi problémát feszeget: a „vegyes házasságot”, vagyis a különböző népcsoportokhoz tartozók egymás iránti vonzalmát, szerelmi kapcsolatát és az ezzel járó súlyos családi konfliktusokat. A legerőteljesebben politikáló előadásuk az Elefántcsontparton 2011-ben bemutatott *Katonai vereség*, amely a burkinabé nép 2002-es meneküléséről szól a katonai puccs idején. *„A nézők kettős fókuszban látják az afrikai óriások monumentális bábelőadásait – írja Heather Jeanne Denyer. – Egyszerre érzékeli a báb és a játékos jelenlétét. [...] Van ebben valami mágiikus, akár kesztyűsbábot vagy marionettet tart a kezében valaki, akár a nálánál két és félszer nagyobb óriásokat irányítja. Valamiféle spirituális hit sugárzik a megkettőződésben. Akár elrejtőznek a bábban, akár látjuk, ahogy eltörpülnek mellette.”* Így képes teljessé válni a mágia Boromo grandes personnes-jaiban.

Afrika keleti felét egy ugandaiak, tanzániaiak és zimbabveiek részvételével lezajlott workshopról szóló beszámoló képviseli. Az Észak-Ugandában, Kalongóban 2011 áprilisában megrendezett esemény egy írországi segítség-szervezet, a GOAL támogatásával jött létre. Tanulságait a foglalkozások vezetője, Ronald Binion⁶ foglalja össze. A feladata az volt,

6 Ronald Binion amerikai bábjátékos, tervező, rendező, pedagógus. Jim Henson munkatársaként a Muppet Show-nál kezdte pályáját. Több mint két évtizede készít bábszínházi előadásokat és televíziós filmeket.

„Red Earth Revisited” A Speeltheater Holland Stúdió előadása. Fotó: Carla Kogelman

hogyan hozzon létre a résztvevő felnőttekkel és gyerekekkel egy olyan előadást, amelyhez a bábokat és kellékeket is a hallgatók állítják elő. „Mit viszünk magunkkal a fejlődő világba és mit hozunk onnan magunkkal?” – teszi fel a kézenfekvő és nehezen megválaszolható kérdést. Ez a különös találkozás az értékekről szól. Azokról, amelyeket adni tudunk, és amelyeket másoktól kapunk. Meg a civilizációtól távol, nagy szegénységben élő emberek zavarba ejtő nyitottságáról és kreativitásáról.

A többi földrész érdeklődésére leginkább rászolgáló bábjátékos tevékenység kétségtelenül Dél-Afrikában zajlik. Saskia Janse holland író a „Red Earth Revisited” című darabjának keletkezéstörténetét ismerteti. Az író az edami Speeltheater Holland Studio társigazgatója és művészeti vezetője, akit 2003 tavaszán felkeresett Macebo Mavuso, a Dél-Afrikai Köztársaság egyik tartományából, Eastern Cape-ből (Keleti-Fokföld), aki éppen Hollandiában vendégszerepelt színházi együttesével. Arra kérte a cikk szerzőjét, hogy írjon számukra egy darabot, amelyben bábok és táncos-énekes színészek eljátsszák

az általa javasolt történetet. Hosszú és nem mindennapi kapcsolat vette kezdetét a fokföldi fiatalember látogatásával. A történet egy megtörtént eseményre épülő legenda, amely *A marhacsorda nagy gyilkosai* címen került be a tartomány folklórájába. Hőse Nongqawuse, egy xhosai lány, aki megszabadította népét a szarvasmarháikat elpusztító és gabonatermésüket felgyújtó ellenségtől. A történet narrátora egy szimbolikus gólya, aki – költöző madár lévén – természetes életformájának köszönhetően kívülről és „felülnézetből” látja az eseményeket. A holland stáb ezután felkerekedett, hogy az 1853-ban lezajlott események eredeti színhelyén folytassa a munkát. Visszaemlékezésből, hiedelmekből, a képzelet szülte fordulatokból állt össze a történet, és bontakozott ki a valaha élt Nongqawuse mesebeli és valóságos alakja. Holland és fokföldi fiatalok vettek részt a munkában, amelyhez Hamburg városa és a Keleti-fokföldi Keiskamma Art Project is hathatós segítséget nyújtott. A bemutatóra végül az UNIMA tolosai Világfesztiválján került sor, 2016-ban.

A Handspring Társulat
Barydale-ben.
Fotó: Robyn Swart

Különös figyelmet érdemel Nancy Lohman Staub⁷ írása és pompás képanyaga, amely az atlantai Bábművészeti Múzeum afrikai gyűjteményét mutatja be. A szerző maga is gyűjtő, tudomásom szerint a páratlanul értékes afrikai anyag java részét is ő ajándékozta a szervezetnek.

Jane Taylor *Objektumok és szubjektumok* című esszéje Afrika legnevezetesebb és legismertebb bábszínházát, a Handspring Puppet Companyt mutatja be azoknak, akik már régóta jól ismerik és azoknak, akik talán még mindig nem ismerik a Fokvárosban működő legendás intézményt. A bábos közvélemény akkor ismerte meg őket, amikor 1992-ben bemutatták a *Woyzeck a prérin*⁸, Büchner dráma-törredékének szabad feldolgozását William Kentridge⁹ rendezésében, a nagyközönség viszont csak jóval később, 2007-ben, amikor a londoni

Nemzeti Színház a közreműködésükkel műsorra tűzte a Michael Morpurgo¹⁰ regényéből készült *A katonaló* című darabot.¹¹ Az együttest 1981-ben alapította a fokvárosi Képzőművészeti Főiskola két hallgatója, Adrian Kohler tervező és Basil Jones menedzser. Erősen elkötelezett politikai színház. A *Woyzeck* például az apartheid¹² időszakában játszódik, hőse pedig egy fekete bőrű dél-afrikai munkás az egyik kietlen bányavidéken. *Woyzeck* az előadásban a brutális társadalom jelképes áldozatává válik.

A Handspring többször járt Európában és az Egyesült Államokban a *Woyzeck* és több más előadással, a *Faust Afrikában*-nal¹³ (1994), az *Übü és az igazság-bizottság-gal*¹⁴ (1998), a *Szentivánéji álommal* (1987), a *Medvekarnevállal*¹⁵ (1988), a *Fog és körömmel*¹⁶ (1989), amelyek hasonló szellemben politizálnak és

- 7 Nancy Lohman Staub (1933) amerikai bábjátékos, színházigazgató, jelenleg az Atlantában működő Bábművészeti Központ (Center for Puppetry Arts) munkatársa.
- 8 *Woyzeck on the Highveld*. Hosszabb ismertetést írtam róla, amikor 2008-ban Ausztráliában láttam az előadást. (*Bábfesztivál a legkisebb földrészen*, *Criticai Lapok*, 2008/6.)
- 9 William Kentridge (1955) johannesburgi grafikus, színházi, opera- és animációs filmrendező.
- 10 Michael Morpurgo (1943) angol költő, regény-, dráma- és forgatókönyvíró, elsősorban ifjúsági regényei népszerűek az angol nyelvterületen.
- 11 *War Horse*, 1982. A *Báb-Tár* XI. számában jelent meg Henryk Jurkowski írása az előadásról *Egy ló története* címmel.
- 12 A Dél-Afrikai Unióban (később Dél-Afrikai Köztársaságban) a színes bőrű lakosság elnyomására 1994-ig alkalmazott politikai, társadalmi, gazdasági és területi elkülönítést szolgáló politika afrikaans (búr, dél-afrikai holland) nyelvű elnevezése.
- 13 *Faustus in Africa*
- 14 *Ubu and the Truth*
- 15 *Carnival of the Bear*
- 16 *Tooth and Nail*

aktualizálnak klasszikus témákat. A színész és a báb együttes jelenléte mellett gyakran alkalmaznak animációs filmet és más frappáns kifejezőeszközöket. A legutóbbi időben politikai tevékenységük az állatvédelem felé terelődött. A 2016 decemberében bemutatott *Olifantország*¹⁷ például a veszélyeztetett afrikai elefántok védelmében emel szót.

Budapesten 1965 januárjában jártak először afrikai bábjátékosok. A Kairói Állami Bábszínház mutatott be egy vegyes marionettműsort, benne a *Shehad el din szamara* című népmese-feldolgozást. Negyvenhat évvel később, 2011-ben vendégszerepelt Budapesten a Handspring Company a *Woyzeck*kel, majd 2015-ben az *Übű és az igazságbizottsággal*.

A Handspring Társulat Barrydale-ben. Fotó: R'iaad Dollie

PUPPETRY IN AFRICA

Géza Balogh reviews the spring/summer 2017 issue of the American journal, *Puppetry International*, featuring puppetry in Africa. Andrew Periale, Editor-in-Chief of the magazine, begins with an apology: How could one possibly present the puppetry of the second largest continent with fifty-four independent states populated by over a billion people speaking well over 1000 languages in 50 pages? The journal starts by presenting four regions and showing some of their differences. First, Elisabeth den Otter, in her article, *The Secret Comes Forth: The Depiction of Animals in Bozo and Bamanan Puppetry in Mali*, guides along the reader along the cultures of the Niger River. Heather Jeanne Denyer introduces us to Les grandes personnes of Boromo in Burkina Faso in her article titled *My Visit with the African Giants*. Jane Taylor's essay, *Subjects and Objects: The Aesthetics and Prosthetics of Puppetry Arts in the Western Cape, South Africa*, introduces us to the Handspring Puppet Company, the most well-known ensemble on the continent. This article features two of their outstanding performances, *War Horse*, a co-production with the National Theater in London, and *Olifantland*, a production from December 2016. Saskia Janse, a Dutch writer and director of the Speeltheater Holland Studio, gives an account of the Dutch/South African collaboration, *Red Earth Revisited*, a production in Cape Town. Robert Binion's article covers a workshop in Uganda and summarizes: *What We Bring to Puppet Workshops in the Developing World and What We Take With Us*. Finally, Nancy Staub introduces us to the collection of African puppets housed at the Center for Puppetry Arts in Atlanta.

17 Olifantland. Az olifantok A Gyűrűk Urában is szereplő, elefántszerű lények. A középkorban így nevezték az agyarukért vadászott elefántokat.